

Sint-Maartensdijk in vogelvluchtperspectief, ca. 1621. (Nationaal Archief).

DE HEER EN ZIJN HEERLIJKHEID

FRANK VAN BORSELE & SINT-MAARTENSDIJK

Dit scriptieonderzoek gaat over de verhouding tussen de adel en de ingezetenen van een heerlijkheid in de late Middeleeuwen. Tot op heden is naar deze verhouding weinig tot geen onderzoek gedaan. Deze scriptie heeft ten doel meer inzicht te geven in deze verhouding.

Aan de hand van een casusstudie zal deze verhouding meer in kaart worden gebracht. De casus voor dit onderzoek is de verhouding tussen de edelman Frank van Borsele en de ingezetenen van zijn heerlijkheid Sint-Maartensdijk. De rekeningen die door rentmeesters van Frank van Borsele zijn opgesteld, vormen voor dit onderzoek de hoofdbronnen.

Datum: 20-januari-2019

Student: Maarten Koopman

Studentnummer: 5504228

Scriptiebegeleider:

B. van den Hoven van
Genderen

Aantal woorden: 9014

Inhoud

Inleiding	2
De economische verhouding.....	9
De religieuze verhouding.....	17
Conclusie	23
Nawoord.....	25
Literatuurlijst	26

Inleiding

21 Augustus [1460] Jacob [van der Boort] fourier van den Briel naar St Maertensdijk om een peert uuter stalle te leveren dat mijnen heer mijnen heer van Charloys gegeven hadde, zo luidt een post van schenking uit een van de unieke rekeningen van Frank van Borsele uit de vijftiende eeuw.¹ De post maakt melding van een schenking van een paard van de paardenfokkerij van heer Frank aan graaf Karel de Stoute.² Enerzijds blijkt uit dit citaat dat er een relatie bestaat tussen twee edellieden, namelijk Frank van Borsele en Karel de Stoute. Anderzijds blijkt uit het citaat dat Frank van Borsele een dienaar in dienst heeft gehad, die zijn opdrachten uitvoerde. Dit laat een verhouding zien tussen de heer Frank en zijn werknemer Jacob. Dit blijkt onder meer uit andere posten waar Jacob van der Boort belangen behartigde voor zijn heer, inzake de handel en levering van paarden. Het is goed mogelijk dat deze Jacob een ingezetene was van een heerlijkheid van Frank.

Het citaat geeft een indicatie welke informatie een post in de rekeningen van heer Frank kan geven. In dit scriptieonderzoek zal worden gekeken naar de verhouding tussen de heer en zijn heerlijkheid. Wat was dit voor verhouding en hoe kan deze worden getypeerd? De beantwoording van deze vraag is niet eenvoudig. Analytisch onderzoek is hiervoor nodig en zal aan de hand van primaire bronnen plaatsvinden. Dit is uniek want rekeningen van heren in Nederland uit de Late Middeleeuwen liggen niet voor het oprapen. De scriptie werkt vanuit een thema met daaraan verbonden een casusstudie. Aan de hand van deze studie wordt inzicht gegeven in de verhouding tussen de heer en zijn heerlijkheid.

Het thema voor deze scriptie is: de verhouding tussen de adel en de ingezetenen van een heerlijkheid in de late Middeleeuwen. Dit thema is gekozen vanwege het feit dat er nauwelijks iets bekend is over deze verhouding in de wetenschappelijke literatuur. Een aanzet tot uitwerking van deze verhouding kan meer inzicht bieden in de verhoudingen binnen de samenlevingen in de late Middeleeuwen. In de literatuur lijkt de focus te liggen op het onderzoek naar edelen onderling, maar naar de ingezetenen van een heerlijkheid in relatie tot de adel wordt weinig tot geen onderzoek gedaan. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat historici voornamelijk zijn geïnteresseerd in de grote lijnen in de geschiedenis of in onderzoeksgebieden met een politieke relevantie. Een andere belangrijke reden is dat er weinig primaire bronnen voorhanden zijn. Dit wordt indirect door Van Steensel in *Edelen in Zeeland* bevestigd wanneer hij schrijft: 'De (informele) contacten tussen edelen en individuele burgers en de betekenis daarvan voor de adellijke machtsuitoefening zijn moeilijk te reconstrueren, omdat zij nauwelijks hun weerslag hebben gevonden in de bronnen'.³ Het onderwerp waar deze scriptie over gaat, is naar mijn weten onderbelicht gebleven in de wetenschap. Deze scriptie hoopt een aanzet te geven om de lacune ten aanzien van de verhouding tussen adel en heerlijkheid op te vullen aan de hand van onderzoek op basis van primaire bronnen. Een kanttekening hierbij is dat dit een verkennend onderzoek zal zijn en geen sluitende antwoorden zal kunnen geven. Het is blijft een lastig onderzoek, omdat de bronnen beperkt zijn en de interpretatie ervan niet eenvoudig is. Dit geldt ook voor het onderzoek naar de Zeeuwse adel. Dit is eveneens een onderzoeksveld dat in de historiografie onderbelicht is gebleven, terwijl dit onderzoeksveld veel te bieden heeft gezien de aanwezigheid van veel edellieden in Zeeland. Door onder meer bestudering van oude rekeningen, oorkondes, geschriften en opgravingen kan meer kennis worden opgedaan

¹ Nationaal Archief, Den Haag, (hierna: NL-HaNA), 3.01.27.02, Grafelijkheidsrekenkamer/Rekeningen, 1437-1470, inventarisnummer 5584, Rekeningen van Jan de Zadeleer.

² A. Van Steensel, 'De middeleeuwse heren en vrouwen van Sint-Maartensdijk', in: E. den Hartog, E. Bult, R.M. Deuling, R.H.M. Immerseel en J. Veerman (red.), *Het kasteel te Sint-Maartensdijk en zijn bewoners* (Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland, Haarlem 2010) 7-23, 77-146, aldaar 11.

³ A. Van Steensel, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum 2010) 313.

over de Zeeuwse adel, maar niet minder over de heerlijkheden in Zeeland. Boeken als *Edelen in Zeeland* van Van Steensel en *De geschiedenis van Zeeland* van Hendriks (red.) geven hiertoe een goede aanzet.⁴

Ten aanzien van de verhouding tussen de heer en de ingezetenen van zijn heerlijkheid wordt in de literatuur in het algemeen gesproken van een wederkerige relatie of verhouding. Enerzijds kan deze wederkerige relatie worden gezien als een die blijkt geeft van een (economische) afhankelijkheid van beide partijen van elkaar, maar anderzijds kan de relatie ook worden gezien als een wederzijds respect van elkaars rechten en plichten.⁵ Deze wederzijdse verhouding wordt in de literatuur als een concept gezien. Over dit concept wordt verschillend gedacht en in verschillende contexten toegepast. Zo gebruikt Pleij het concept in *Het literaire leven in de middeleeuwen* als een concept dat is gebaseerd op de welbekende standenconstructie van adel, geestelijken en boeren.⁶ Hij gebruikt het concept als een wederzijdse afhankelijkheid op basis waarvan de interactie tussen de drie standen plaatsvond. Hoewel er sprake is van een sociale ongelijkheid tussen de standen bestaat er een wederzijdse afhankelijkheid die het systeem in stand houdt. Bij het niet naleven van de taken per stand ten opzichte van de andere zou het systeem ondergraven worden en het einde van de wereld nabij zijn.⁷ Dit vanwege het feit dat het systeem 'van God verordineerd' werd gezien in de Middeleeuwen. Pleij erkent met zijn benadering de sociale ongelijkheid omdat hij deze stoelt op de standenmaatschappij. Daarnaast bevestigt hij dat ondanks deze ongelijkheid een wederzijdse afhankelijkheid bestaat die het systeem in stand houdt. Hoewel in deze scriptie deze benadering op het eerste gezicht niet van toepassing is, omdat Zeeland in de late Middeleeuwen geen strikte scheiding van standen kende, levert deze benadering wel elementen op voor de eigen benadering van het concept, namelijk de sociale ongelijkheid en de wederzijdse afhankelijkheid. Hier wordt later in dit hoofdstuk op terug gekomen.

Een andere benadering in de wetenschappelijke literatuur ten aanzien van het concept wordt gevonden in de feodale verhouding en vormen van horigheid in de late Middeleeuwen, zoals die aanwezig waren in Engeland en Duitsland tussen vorsten, edellieden en inwoners van machtsgebieden. De theorie van Vries over feodale bestuurssystemen tussen de heer/vorst en ingezetenen/burgers/families is hiervan een voorbeeld.⁸ Hij gaat bij deze theorie in op drie elementen van een dergelijk bestuur en op het feit dat dit 'systeem' voornamelijk berustte op de belofte tot dienst en wederdienst tussen specifieke personen. Afgezien van de wederkerige afhankelijke relatie die Vries hierbij analyseert, kan deze benadering die gebaseerd is op feodaliteit bij deze scriptie geen ingang vinden, omdat er in de late Middeleeuwen in Zeeland niet gesproken kan worden van een feodale structuur of een sterke vorm van horigheid of hofstelsel. Van Steensel schrijft hierover dat het hofstelsel in Zeeland zwak ontwikkeld is gebleven.⁹ De afwezigheid van hofstelsel en horigheid was onder meer vanwege het feit dat de laatmiddeleeuwse samenleving in Zeeland niet meer was in te delen in de bekende drie standen en de scheidslijnen tussen de sociale groepen relatief waren.¹⁰ Alhoewel, volgens Van Steensel, de abdijen en de grootgrondbezitters de samenleving sterk beïnvloedden, was er geen sprake van een bepaalde onvrijheid die lijkt op de

⁴ Van Steensel, *Edelen in Zeeland*; P. Brusse en P. Hendriks (red.), *De Geschiedenis van Zeeland I, Prehistorie – 1550* (Zwolle 2012).

⁵ B.J.P. van Bavel, 'Adellijke dorpsprivileges in Brabant in de late Middeleeuwen', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 3 (2000) aldaar 231.

⁶ Herman Pleij, *Het literaire leven in de middeleeuwen* (Culemborg 1984) 63.

⁷ Pleij, *Het literaire leven*, 63.

⁸ Peer Vries, 'De vroegmoderne staat: een analyse', in: *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 9 (1993) aldaar 7.

⁹ Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 146.

¹⁰ A. van Steensel, 'Bewoning en sociale structuren, 1300-1550', in: P. Brusse en P. Hendriks (red.), *De Geschiedenis van Zeeland. Vol 1: Prehistorie-1550* (Zwolle 2012), 211-225, aldaar, 221.

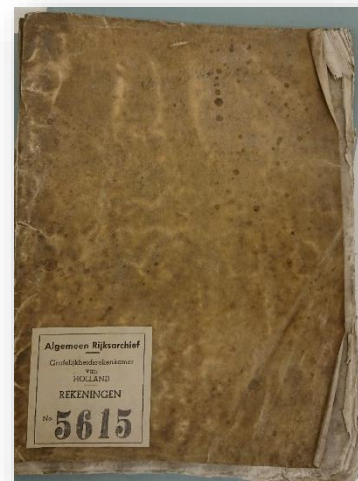
feodale structuur of horige structuur. Aangezien het in deze scriptie niet gaat om het politieke aspect van het concept van een wederzijdse verhouding, wordt hier niet verder op ingegaan.

Een uitgewerkt concept wordt wel gevonden bij Hoppenbrouwers in zijn werk *Een middeleeuwse samenleving*.¹¹ Hij analyseert de verhoudingen in de middeleeuwse samenleving vanuit een neomarxistische visie. Dit doet hij op basis van een surplus extractiemodel.¹² Binnen dit model wordt er uitgegaan van een toe-eigening door 'niet rechtstreeks aan een productieproces deelnemende maatschappelijke groepen van het verschil tussen de totale opbrengst en het deel ervan dat de producenten nodig hebben voor de kale instandhouding van hun productievermogen'.¹³ Het model laat zien dat er sprake is van overheveling van het surplus van het lokale niveau, waaronder boeren, naar het centrale niveau van onder meer heren en bisschoppen. Vanuit deze visie zou er sprake zijn van het wegnemen van kapitaal van het lokale niveau ten gunste van het centrale niveau. Als dit concept toegepast zou worden op het thema van deze scriptie dan zou dit betekenen dat in theorie edellieden hun heerlijkheden zouden hebben gebruikt om kapitaal weg te nemen ten gunste van henzelf. Hoewel dit concept een mogelijkheid is om het thema te benaderen, wordt deze niet gebruikt. Onder meer vanwege het feit dat dit concept door anderen wordt toegepast op feodale samenlevingen. Uit de schema van Hoppenbrouwers wordt verder niet afgeleid of er sprake was van een wederzijdse afhankelijke verhouding.

In deze scriptie wordt zodoende niet uitgegaan van een concept dat is gebaseerd op horigheid, feodaliteit, een standenmaatschappij of een marxistisch concept. Het concept voor deze scriptie wordt als volgt gedefinieerd: wederzijdse afhankelijkheid in ongelijke sociale verhoudingen. De ongelijke sociale verhouding heeft betrekking op twee partijen met beide een verschillende sociale status. Dit kan machts-, juridische of economische ongelijkheid zijn. Zie bijvoorbeeld de verhouding tussen heer en ingezetenen van een heerlijkheid die een juridische ongelijkheid kent in positie. De wederzijdse afhankelijkheid in het concept heeft betrekking op de verhouding tussen beide partijen waar de ene partij niet zonder de andere kan en andersom. Bijvoorbeeld als er sprake was van opdrachten van de heer waar hij afhankelijk was van de arbeid van de ingezetenen en de ingezetenen van die opdracht afhankelijk waren zijn voor hun inkomsten.

Bij het gebruik van dit concept als kader voor dit scriptieonderzoek wordt allereerst gezien of er sprake was van een ongelijke sociale verhouding. Vervolgens of er sprake was van een wederzijdse afhankelijkheid en waar dit uit blijkt. Zodoende kan er meer inzicht worden gegeven in de verhouding tussen de adel en de heerlijkheid. Gemakshalve worden de ingezetenen geschaard onder één partij ten opzichte van heer Frank, zoals verderop in het tweede hoofdstuk wordt uitgewerkt. De scriptie zal geen uitgewerkt en toepasbaar concept opleveren, maar hoopt hiertoe wel een aanzet te geven, zodat verder onderzoek naar voornoemde verhouding wordt opgepakt.

De casus die voor deze scriptie is gekozen, is de heerlijkheid Sint-Maartensdijk van Frank van

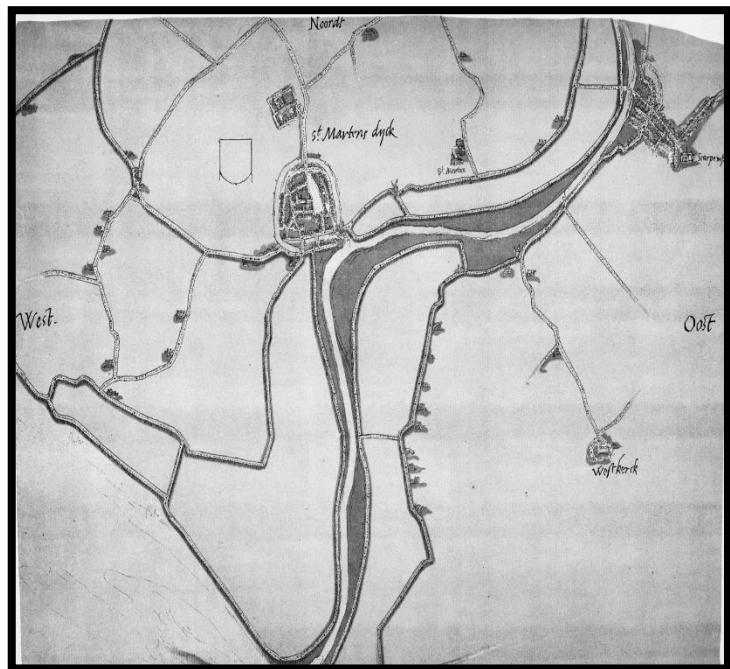
Figuur 1 Een grafelijke rekening opgesteld door een rentmeester van Frank van Borsele. Deze rekening die gaat over kleine uitgaven aan proviand en anderszins. (Bron: auteur scriptie).

¹¹ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving: Het land van Heusden ca. 1360 – ca. 1515* (Wageningen 1992) 61-88.

¹² Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 79.

¹³ Ibidem, 68.

Borsele in de tijdsperiode 1430-1470. Deze keuze komt voornamelijk voort uit het feit dat er rekeningen van heer Frank ten aanzien van zijn heerlijkheid Sint-Maartensdijk bewaard zijn gebleven.¹⁴ Het gaat hier met name om rekeningen uit de periode 1430-1470 die opgesteld zijn door de rentmeesters van heer Frank en inzicht geven in het dagelijkse leven op en rond de hoven van heer Frank.¹⁵ Het is uniek dat deze rekeningen nog zijn overgebleven uit die tijd, naast onder meer de rekeningen van de graven van Blois.¹⁶ De rekeningen omvatten verschillende jaren met in elk jaar een overzicht van de uitgaven van heer Frank. In verschillende rekeningen zijn de posten in categorieën ingedeeld, waaronder: de keuken en de wijnkelder. Hoewel de heerlijkheid Sint-Maartensdijk niet per definitie representatief is voor heerlijkheden van andere edellieden in Zeeland en Holland, bieden de rekeningen van heer Frank een unieke kans om deze heerlijkheid als casus te nemen. In de volgende alinea wordt kort ingegaan op de geschiedenis achter de verhouding van beide partijen voor een beter begrip van die verhouding. De onderzoeksvraag voor de casusstudie luidt als volgt: welke verhouding kan op grond van de grafelijke rekeningen worden vastgesteld tussen de edelman Frank van Borselen (ca. 1395-1470) en de ingezetenen van zijn heerlijkheid Sint-Maartensdijk in de periode 1430-1470?. Twee gebieden waar deze verhouding onder meer betrekking op heeft gehad, zijn het economische en het religieuze gebied. De keuze voor deze gebieden komt voort uit het feit dat hiervoor in de primaire bronnen gegevens te vinden zijn. Posten van uitgaven, zoals voedselvoorziening, kennisvergaring en bouwkosten geven indirect blijk van een relatie tussen heer Frank en de heerlijkheid op economisch gebied. Hetzelfde geldt voor uitgavenposten ten aanzien van religieuze doeleinden of personen op religieus gebied. De posten worden gebruikt als grond voor de interpretatie van de verhouding op deze twee gebieden. Als eerste wordt de verhouding op economisch gebied besproken en daarna de verhouding op religieus gebied. Tot slot volgt in de conclusie de beantwoording van de onderzoeksvraag en daarmee de uitwerking van het thema van deze scriptie. Bij het opstellen van het onderzoeksplan is ook het bestuurlijke gebied in overweging genomen om te onderzoeken, maar aangezien de rekeningen hiervoor nauwelijks een bron voor kunnen vormen en andere bronnen als oorkondes en andere geschriften

Figuur 2 Sint-Maartensdijk met het kasteel. Kaart gemaakt door Jacob van Deventer ca. 1545. Duidelijk is te zien dat Sint-Maartensdijk een gunstig gelegen lag aan een waterweg. (www.tholen.gemeentedocumenten.nl)

¹⁴ Een kanttekening bij de toegankelijkheid van de primaire bronnen is het beheersen van paleografie. Ik heb gepoogd om de rekeningen te lezen, maar ik heb te weinig tijd gehad om het lezen ervan onder de knie te krijgen.

¹⁵ NL-HaNA, 3.01.27.02, Grafelijkheidsrekenkamer/Rekeningen, 1437-1470, inventarisnummers 5579-5616.

¹⁶ Deze rekeningen van Frank van Borsele zijn bewaard gebleven, omdat ze uiteindelijk in handen zijn gekomen van het Oranjehuis.

hiervoor noodzakelijk zijn, is dit aspect achterwege gelaten.

Voor een beter begrip van de verhouding tussen de heerlijkheid Sint-Maartensdijk en heer Frank wordt in deze alinea kort de geschiedenis van de verhouding geschetst. Sint-Maartensdijk is in de Middeleeuwen ontstaan en was gelegen aan de rivier de Haastee.¹⁷ Het dorp was in de eerste instantie slechts een gehucht dat gunstig gelegen was aan doorvaarroutes tussen Holland, Brabant en Zeeland.¹⁸ Het bijzondere aan dit dorpje was dat het nauw verbonden is geweest met het daar gevestigde kasteel. In de viertiende eeuw is het kasteel naar alle waarschijnlijkheid gebouwd door de familie Overbordene, maar werd in 1354 gekocht door Floris van Borsele (†1368) van graaf Willem V.¹⁹ Zodoende kwam Sint-Maartensdijk als ambacht van 628 hectare in het bezit van de familie Van Borsele en werd stamgoed van deze adellijke familie. Onder ambacht, ook wel lage heerlijkheid genoemd, moet worden verstaan het district van de heer in leen van de graaf.²⁰ De heer van het ambacht werd ambachtsheer genoemd. In de erfenis werd het ambacht meestal niet gesplitst, zodat het niet bij versterf aan de graaf zou terugvallen. Daarom werd Sint-Maartensdijk ook wel een stamgoed genoemd. Volgens Hendriks betekende heerlijkheid: overheidsgezag dat door een heer persoonlijk werd uitgeoefend over de ingezetenen van zijn territorium.²¹ Heerlijkheid was de geografische aanduiding van dit territorium en was het belangrijkste institutionele kader waarbinnen het juridisch, sociale en economische leven van de ingezetenen zich afspeelde. Deze leenband had in de vijftiende eeuw nauwelijks meer een persoonlijk karakter, aangezien de ambachten zonder tussenkomst van de graaf overgingen van vader op zoon.²² De ambachtsheren hadden de plicht om aanwezig te zijn bij de dagvaarten van de graaf en het leveren van militaire diensten. Hier tegenover stond voor de heer het verkrijgen van inkomsten uit het ambacht. Hieronder wordt onder meer verstaan: het visrecht, veerrecht en accijnzenheffingsrecht.²³ Floris kreeg als ambachtsheer de lage rechtsmacht over Sint-Maartensdijk wat inhield dat hij verantwoordelijk was voor het dagelijkse bestuur, het innen van belastingen voor de graaf en de rechtspraak in civiele zaken.²⁴ Naar alle waarschijnlijkheid vestigde Floris zich na 1359 zich op het slot in Sint-Maartensdijk. Hier begint de

Figuur 3 Portret van Frank van Borsele uit 1753. Naast het hoofd is het wapen te zien van Frank met daaromheen de versierselen die behoorde tot de orde van het Gulden Vlies, een gouden keten met het een hangend lam. (Gemaakt door Jacob Folkema, National Gallery of Victoria).

¹⁷ Van Steensel, 'De middeleeuwse heren en vrouwen', 7.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Voor de viertiende eeuw werden ambachtsheren schouten genoemd.

²¹ A. van Steensel, 'Lokale en regionale bestuursinstellingen, 1300-1550', in: P. Brusse en P. Hendriks (red.), *De Geschiedenis van Zeeland. Vol 1: Prehistorie-1550* (Zwolle 2012), 243-264, aldaar 243.

²² Van Steensel, *Edelen*, 108.

²³ Van Steensel, 'Lokale en regionale bestuursinstellingen', 245.

²⁴ Van Steensel, 'De middeleeuwse heren en vrouwen', 8; A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 152.

relatie van de familie Van Borsele met het dorpje Sint-Maartensdijk. Deze relatie zou steeds meer worden uitgebreid in de loop van de tijd, aangezien de ontwikkeling van het land van Sint-Maartensdijk na de komst van de familie in een stroomversnelling was gekomen.²⁵ Sint-Maartensdijk viel in 1368 weer terug als leenbezit, naar Zeeuws leenerrecht, in de het bezit van de graaf, nadat Floris in 1368 zonder nageslacht overleed. De graaf verkocht het vervolgens aan de jongere broer van Floris, Frank van Borsele (†1386).²⁶ In 1374 droeg deze Frank het kasteel en Sint-Maartensdijk tezamen met de 628 hectare op aan de graaf en kreeg het terug in onversterfelijk leen als een hoge heerlijkheid. Sint-Maartensdijk werd hiermee de eerste hoge heerlijkheid op het eiland Tholen.²⁷ De status van de hoge heerlijkheid geeft het verschil aan met een ambachtsheerlijkheid, aangezien de hoge heerlijkheid meer prestige had dan de ambachtsheerlijkheid.²⁸ Het verkrijgen van een hoge heerlijkheid gaf namelijk de bezitter ervan de autoriteit om een baljuwsgerecht aan te stellen om naast de civiele rechtspraak ook de zware misdrijven te berechten, waarvoor hem een galg en een gevangenis ter beschikking werden gesteld.²⁹ Hoge heren konden op grond van hun heerlijke rechten maatregelen treffen om de economie in hun heerlijkheid te stimuleren of konden stadsrechten verlenen, zoals Alienora van Borsele (1485); hier wordt in de volgende alinea verder op ingegaan. In 1386 volgde Floris (†1422) zijn vader Frank op als heer van Sint-Maartensdijk. Na de dood van deze Floris erfde Frank (†1470) de heerlijkheid. De carrière van Frank nam een grote vlucht: hij werd een edelman van hoog aanzien op nationaal en internationaal niveau en verwierf zelfs 'prinselijke waardigheid'.³⁰ Ook werd hij lid van de Orde van het Gulden Vlies, een ridderorde van hoge edelen, en graaf van Oostervant.

Ten aanzien van de verhouding tussen adel en de ingezetenen van een heerlijkheid kan in de late Middeleeuwen niet worden voorbijgegaan aan de opkomst van steden. Uiteindelijk leidde deze opkomst tot een concurrentie met de adel gezien de wisselende machtsverhoudingen, onder meer door verkrijging van stadsrechten.³¹ Aangezien Sint-Maartensdijk in de te onderzoeken tijdsperiode nog geen stadsrechten had gekregen, blijft in deze scriptie gesproken van het dorp Sint-Maartensdijk. Wel wordt kort ingegaan op de verlening van de stadrechten, omdat dit inzicht biedt in de ontwikkeling van het dorp. Het stadsrecht was door Alienora, de zus van heer Frank, verleend en vormt een belangrijk punt in de geschiedenis van het dorp. Hoewel niet met zekerheid kan worden gezegd wanneer dit stadsrecht is verkregen, wordt door Cox aangenomen dat dit moet zijn verleend tussen de periode 1471 en 9 juni 1485.³² Het meest aannemelijke moment is, veronderstelt hij, het aantreden van Alienora in februari 1471.³³ Als grond hiervoor noemt hij 'het wederzijdse belang van stadsvrouw en inwoners bij een verdere economische ontwikkeling van het stadje'.³⁴ Daarnaast benoemt Cox dat verlening van het stadsrecht moeten worden gezien in het licht van gezamenlijke 'motieven' tussen vrouw Alienora en de inwoners van de nieuwe stad Sint-Maartensdijk, waarbij

²⁵ Van Steensel, 'De middeleeuwse heren en vrouwen', 8.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem; Cox, *Hebbende privilege van stede*, 149.

²⁸ A. Janse, *Ridderschap in Holland*, 152-154.

²⁹ Van Steensel, *De middeleeuwse heren en vrouwen*, 8.

³⁰ Van Steensel, *De middeleeuwse heren en vrouwen*, 11.

³¹ Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 158; J. Cox, *Hebbende privilege van stede. De verlening van stadsrechtprivileges in Holland en Zeeland, 1200-1600* (Proefschrift, Leiden 2011) 170.

³² Cox, *Hebbende privilege van steden*, 154.

³³ Over het moment van de verkrijging van de stadsrechten wordt in de literatuur verschillend gedacht, maar dat wordt voor deze scriptie in het midden gelaten. Vaststaat dat Frank van Borsele de stadsrechten niet heeft verleend.

³⁴ Cox, *Hebbende privilege van stede*, 154, 159.

het initiatief 'van onderop komt'.³⁵ Van Steensel plaatst de verlening in een context van de groei van Sint-Maartensdijk in de vijftiende eeuw op demografisch en economisch gebied.³⁶ Het voert voor deze scriptie te ver om dit verder uit te diepen, maar het geeft wel inzicht in de ontwikkeling van Sint-Maartensdijk. Blijkbaar had het dorp in de tijd van heer Frank een vooruitstrevende economisch instelling. Dit wordt onder meer bevestigd door Van Steensel op grond van de keur van Floris van Egmond, heer van Sint-Maartensdijk, waaruit de bepalingen blijkt dat Sint-Maartensdijk aan het begin van de zestiende eeuw een kleine havenstad moet zijn geweest waar nog geen 1.000 inwoners voornamelijk actief waren in de scheepvaart, handel, visserij en huisnijverheid.³⁷

Hoewel het onderzoek in deze scriptie zich voornamelijk baseert op de rekeningen, is de secundaire literatuur voornamelijk gebruikt om de context van de verhouding tussen Frank en Sint-Maartensdijk te schetsen. In de literatuur wordt namelijk niet expliciet ingegaan op de positie van beide partijen ten opzichte van elkaar. Dat is wat deze scriptie wel beoogd op basis van de rekeningen. De keuze voor het werk *Frank Van Borselen* van Arkenbout komt voornamelijk voort uit het feit dat Arkenbout veel posten uit de rekeningen hierin heeft geciteerd.³⁸ De keuze voor het *Jaarboek van de Kastelenstichting Holland en Zeeland* komt voort uit het feit dat dit boek veel gegevens heeft verschaft over het kasteel te Sint-Maartensdijk, het leven van Frank van Borsele en aanvullende gegevens verschaft over de heerlijkheid Sint-Maartensdijk.³⁹ De boeken *Geschiedenis van Zeeland* en *Edelen in Zeeland* zijn voornamelijk gebruikt voor achtergrondinformatie over Zeeland en de plaats van de adel en de heerlijkheden daarin.⁴⁰ De gekozen literatuur kent wel zijn beperking. Zo neemt Arkenbout niet altijd een citaat uit de rekeningen volledig op of verwijst hij citaten uit de rekeningen niet. Dit geldt ook voor Van Steensel die wel zijn interpretatie op de rekeningen baseert, maar de posten zelf niet volledig citeert. Dit heeft tot gevolg dat ik de gegevens achter zijn interpretatie moet aannemen als juist. Daarnaast mis ik in de secundaire literatuur een uitgebreide beschrijving van de heerlijkheid Sint-Maartensdijk.

³⁵ Ibidem, 170.

³⁶ A. Van Steensel, 'De middeleeuwse heren en vrouwen', 11.

³⁷ Ibidem, 13; W.S. Unger, 'De keuren van Sint-Maartensdijk', in: *Verslagen en mededelingen der Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oude Vaderlandse Recht* 10 (1946) 117-137.

³⁸ A.A., Arkenbout, *Frank van Borselen. Het dagelijkse leven op zijn hoven in Zeeland en het Maasmondgebied* (Rotterdam 1994). 71-221.

³⁹ Elizabeth den Hartog, E. Bult, R. M. Deuling, R.H.M. Immerseel en J. Veerman (red.), *Het kasteel te Sint-Maartensdijk en zijn bewoners* (Haarlem 2010) 7-23, 77-146.

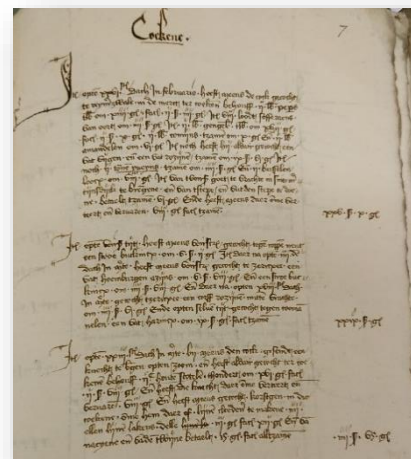
⁴⁰ Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 11-420; P. Hendriks, *De geschiedenis van Zeeland I*, 1-300.

De economische verhouding

In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de verhouding tussen heer Frank en de heerlijkheid Sint-Maartensdijk op economisch gebied. Het gaat hierbij om de wederzijdse verhouding: wat heeft heer Frank voor Sint-Maartensdijk betekend en wat heeft Sint-Maartensdijk betekend voor heer Frank. Onder heerlijkheid worden gemakshalve alle ingezetenen van de heerlijkheid Sint-Maartensdijk verstaan en met name de inwoners van het dorp. Deze termen als dorp, ingezetenen, heerlijkheid en inwoners van het dorp, zullen door elkaar worden gebruikt, maar de verzamelterm is de heerlijkheid Sint-Maartensdijk.⁴¹ Dit zou niet hebben gekund als Sint-Maartensdijk al een stad was, maar hiervan is pas sprake na de dood van Frank. In dit hoofdstuk zal kort de verhouding worden geschetst die in de literatuur wordt beschreven. Vervolgens zullen de relevante uitgavenposten van de rekeningen worden beschreven die van belang zijn voor de interpretatie van de verhouding. Tot slot wordt aangegeven hoe de verhouding op economisch vlak kan worden geïnterpreteerd.

In de secundaire literatuur wordt kort ingegaan op een eventuele verhouding. Zo schrijft Arkenbout dat Sint-Maartensdijk een distributiecentrum van levensmiddelen moet zijn geweest voor de diverse kastelen en huizen die Frank in Holland en Zeeland heeft gehad.⁴² Dit zou veronderstellen dat het dorp een noemenswaardige rol heeft gespeeld in de instandhouding van het kasteel. Van Steensel veronderstelt dat een lokale economie aanwezig was in Sint-Maartensdijk en dat deze waarschijnlijk een behoorlijke impuls kreeg, wanneer heer Frank aanwezig was op het kasteel.⁴³ Dit zou veronderstellen dat Frank gebruikt heeft gemaakt van de lokale economie om zijn verblijf op het slot te kunnen bestendigen, naast onder meer de eigen voorziening.⁴⁴ Volgens Van Steensel werden er, afgezien van Franks verblijf op het kasteel, ook uitgaven gedaan om het personeel en het vee te onderhouden.⁴⁵ Volgens Cox was Sint-Maartensdijk al tolvrij voor de verlening van het stadsrecht door Alienora van Borselen.⁴⁶ Dit zou betekenen dat er geen tol meer geheven werd voor het gebruik van land- en of waterweg in Sint-Maartensdijk. Deze tolvrijdom zou de graaf hebben verleend om een dorp of stad meer economische fundament te geven om tot een meer voorspoedige groei te komen.⁴⁷

In de volgende tabellen zijn de uitgavenposten, die relevant zijn voor de beantwoording van de deelvraag, ten aanzien van het kasteel te Sint-Maartensdijk opgenomen en beschreven. Voor de tabellen worden de volgende categorieën gehandhaafd: aankoop, loon/arbeid en medische uitgaven. De gegevens van de posten zijn gehaald uit *Frank van Borselen*.⁴⁸ Het was de hofmeester van heer Frank die verantwoordelijk was voor al zijn uitgaven en hiervoor rekening moest doen aan de

Figuur 4 Foto van de post 'Cockene' uit de rekeningen in het Nationaal Archief. (Bron: auteur scriptie).

⁴¹ In juridische termen zou dit niet correct zijn, maar voor deze scriptie zal dit eventuele verwarring voorkomen.

⁴² Arkenbout, *Frank van Borselen*, 75.

⁴³ Van Steensel, *De middeleeuwse heren en vrouwen*, 20.

⁴⁴ Van Steensel, *Edelen*, 147.

⁴⁵ Van Steensel, *De middeleeuwse heren en vrouwen*, 20.

⁴⁶ Cox, *Hebbende privilege van stede*, 194.

⁴⁷ *Ibidem*, 196.

⁴⁸ A.A. Arkenbout, *Frank van Borselen*. 71-221.

rentmeester-generaal.⁴⁹ Er zijn verschillende posten in de rekeningen te vinden die eveneens relevant zouden kunnen zijn om te interpreteren ten aanzien van de verhouding, maar voor deze scriptie zijn de belangrijkste geselecteerd. De posten worden beschreven in hedendaags taalgebruik. Ten aanzien van onbekende data van posten is in de tabel bij de kolom 'datum van uitgave' onbekend gehanteerd. Vaststaat is dat deze uitgaven gedaan zijn in de tijdsperiode 1437-1470, omdat de rekeningen op deze periode betrekking hebben.

Categorie aankoop

Datum van uitgave	Beschrijving van uitgave
Onbekend	Aankoop van rode kolen om in de (kasteel)hof te planten. ⁵⁰
Onbekend	Aankoop van turf uit Rotterdam, Dordrecht of Delft. ⁵¹
Onbekend	Hofmeester Meeus de Cock heeft in Reimerswaal op de markt, naast peper, saffraan en amandelen ook mosselen gekocht. ⁵²
Onbekend	Inkoop van kersen, omdat de boomgaarden van heer Frank geen vrucht hebben gedragen. ⁵³
Oktober 1438	Inkoop van 29 ossen te Haarlem en vervoerd onder meer door Coppin Noyt per schuit naar Sint-Maartensdijk. ⁵⁴
8 december 1439	Aankoop van 50 varkens door Eyngebrecht van Lorck in Doetinchem. ⁵⁵
Oktober 1453	Aankoop van hout uit Breda. ⁵⁶
September 1457	Inkoop van hooi van Adryaen van Reymerswale. Voor het vervoer van de 'Loodijcxsche Sluys' naar Sint-Maartensdijk worden te Reymerswaal twee platbodems gehuurd en te Sint-Maartensdijk van Maerten Han Copsz en Jan die Coninck ieder een 'coggescip'. ⁵⁷
13 december 1455	Aankoop in de Den Haag van twee roosters en een tang voor Franks kamer in het kasteel. ⁵⁸
1457	Aankoop van stoffen en lakens in Antwerpen voor onder meer kleding. ⁵⁹
1457/1458	Aankoop van koeien in de omgeving door hofmeester Meeus de Cock en de 'vleyschouwer'. ⁶⁰
26 januari 1458	Aankoop van bier door de hofmeester in de haven van Sint-Maartensdijk van een brouwer uit Delft. ⁶¹

⁴⁹ Arkenbout, *Frank van Borselen*, 73.

⁵⁰ Ibidem, 89.

⁵¹ Ibidem, 101.

⁵² Ibidem, 85.

⁵³ Ibidem, 89.

⁵⁴ Ibidem, 78.

⁵⁵ Ibidem, 79.

⁵⁶ Ibidem, 102.

⁵⁷ Ibidem, 78.

⁵⁸ Ibidem, 103.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem, 80-81.

⁶¹ Ibidem, 87.

1466	Aankoop van een geervalk en een slechtvalk uit Noorwegen van Jan Hulst. ⁶²
1466-1467	Inkoop van appels en peren van de abt van Tongerlo. ⁶³

Categorie loon/arbeid

Jaar uitgave	Beschrijving van uitgave
1437-1438	Betaling aan de wijngaardenier van Mechelen die de wijngaarden binnen de (kasteel)hof en het slot heeft 'geschikt' en 'gesneden'. ⁶⁴
Onbekend	Betaling van dagloon van 3-5 groten voor dorsende boeren op het kasteelhof. ⁶⁵
Onbekend	Betaling aan een smid te Brielle voor het gerepareerde grote rooster om de haring op te braden. ⁶⁶
1438	Opdracht van heer Frank aan de Haagse goud- en zilversmid Heynric van Groesbecke voor een crucifix. ⁶⁷
September 1438	Hans, de stalmeester, wordt betaald voor de onkosten die hij gemaakt heeft om een hengst te vervoeren van Sint-Maartensdijk naar Sluis, die mijn heer van Oostervant den heer van der Vere schenkte. ⁶⁸
1454	Betaling aan Heynric van Groesbecke voor het vervaardigen van 'mijns heren ordene'. ⁶⁹ (Arkenbout veronderstelt dat dit zijn keten van de orde van het Gulden Vlies is geweest).
1455-1456	Betaling van Willem en de Vriese, schippers van Sint-Maartensdijk, voor vervoer van hout die in 'den Bryel' werden geleverd. ⁷⁰
1457-1458	Vervoer van een mand vol houten schalen per schip van Sint-Maartensdijk naar Brielle. ⁷¹
1459	Opdracht voor meester Jan Keyl, schoolmeester te Sint Maartensdijk, voor het vertalen van een boek vanuit het Latijn naar het 'Duytse'. ⁷²
1461-1462	<i>Na ontslagname van bakker Jan Adryaens wordt bakker Willem Goriszone aangenomen.⁷³ De bakker krijgt een jaarwedde.</i>
22 november 1466	Betaling voor de reis van Coppin Noyt van den Briel naar Mechelen om Franse wijnen te kopen. ⁷⁴

⁶² Ibidem, 129.

⁶³ Ibidem, 89.

⁶⁴ Ibidem, 113.

⁶⁵ Ibidem, 82.

⁶⁶ Ibidem, 105.

⁶⁷ Ibidem, 155.

⁶⁸ Ibidem, 77.

⁶⁹ Ibidem, 155.

⁷⁰ Ibidem, 102.

⁷¹ Ibidem, 109.

⁷² Ibidem, 210.

⁷³ Ibidem, 83.

⁷⁴ Ibidem, 116.

Categorie medische uitgaven

Jaar uitgave	Beschrijving van uitgave
Onbekend	Vergoeding voor de schade van een jongen die in Sint-Maartensdijk door een varken van Frank wordt gebeten. ⁷⁵
16 oktober 1437	Betaling aan lijfarts (waarschijnlijk de lijfarts van hertog Philips van Bourgondië) Mr. Jan van der Sluys uit Antwerpen. ⁷⁶
1439	Uitgave voor de hulp voor de levenskost van Jan de bode, wanneer hij ziek op bed ligt en geen voedsel tot zich neemt. ⁷⁷
12 april 1464	Bij mondeling bevel van heer Frank gaat Jan Keyl naar Italië om, naar alle waarschijnlijkheid, kennis op te doen van medische zaken. ⁷⁸

Extra gegevens vallen nog te halen uit niet expliciet genoemde posten door Arkenbout. Zo zouden de hofmeesters vooral ook plaatselijk slachtvee hebben gekocht.⁷⁹ Wat betreft het grazen van zijn veulens in de zomermaanden heeft Frank gebruik gemaakt van gehuurde weilanden onder meer in Maasland.⁸⁰ Het valt niet uit te sluiten dat hij eveneens weilanden van inwoners van Sint-Maartensdijk heeft gehuurd voor dit doeleinde of dat er onvoldoende weiland beschikbaar was in Sint-Maartensdijk. Ook Van Steensel interpreteert de rekeningen in zijn werk zonder ze daadwerkelijk te citeren. Zo schrijft hij: 'het is frappant hoe Frank zijn naaste omgeving inzette voor het verkrijgen van boeken: zijn chirurgijn meester Lambrecht, een andere arts in Delft Pieter van Rotterdam, de schoolmeester van Sint-Maartensdijk Jan Keyl, een knecht van meester Gilles'.⁸¹ Op basis van dierlijke vondsten wordt door La Fèber geconcludeerd dat ook de plaatselijke visserij een aandeel heeft gehad in de visvoorziening van het kasteel.⁸² Dit valt ook te verklaren gezien het feit dat Sint-Maartensdijk aan de zee was gelegen.⁸³ Verder noemt Arkenbout dat heer Frank een vaste schipper Coppin Noyt in dienst heeft gehad die zorgde voor het vervoer van aangekochte waren in Vlaanderen, Bergen op Zoom, Dordrecht of elders.⁸⁴ Naast deze schipper heeft heer Frank onder meer de hofmeester Meeus de Cock in dienst gehad die zorgde voor de inkoop van vlees, gevogelte, vis en eieren en verantwoordelijk was voor geld. Daarnaast heeft hij een vaste bakker Gerryt de Brouwer in dienst gehad die zorg heeft gehad voor brood en dranken.⁸⁵ Met name worden in de rekeningen de volgende personen genoemd: Heyn Mathijsz en Korstgen (keuken), Croone en Arnt Lammeken, Willem en Jan den Jagere (bakhuis), Thoenken en Neelken (bouwhuis voor agrarische doeleinden en valkhuis), Jan van der Heessen, Pier Claesz en Tijstlet en Jan van Kuyck (stal).⁸⁶ Deze

⁷⁵ Ibidem, 206.

⁷⁶ Ibidem, 207.

⁷⁷ Ibidem, 206.

⁷⁸ Ibidem, 211.

⁷⁹ Ibidem, 80.

⁸⁰ Ibidem, 77.

⁸¹ E. Den Hartog, 'Hofhouding van de Jacoba of hofhouding van de duivel?', in: E. Den Hartog, E. Bult, R.M. Deuling, R.H.M. Immerseel en J. Veerman (red.), *Het kasteel te Sint-Maartensdijk en zijn bewoners* (Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland, Haarlem 2010) 124.

⁸² D. La Fèber, 'De dierlijke resten', in: E. Den Hartog, E. Bult, R.M. Deuling, R.H.M. Immerseel en J. Veerman (red.), *Het kasteel te Sint-Maartensdijk en zijn bewoners* (Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland, Haarlem 2010) 94.

⁸³ Zie hiervoor de kaart in Hendrikx, *De geschiedenis van Zeeland*, 266.

⁸⁴ Arkenbout, *Frank van Borselen*, 76.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem.

personen werkten naar alle waarschijnlijkheid in vaste dienst bij heer Frank op het kasteel.⁸⁷

Hoe moeten bovengenoemde gegevens en posten worden geïnterpreteerd in het licht van de verhouding tussen beide partijen?

Wat voornamelijk terug lijkt te komen in de categorie aankoop is dat Frank zijn brandstof, zoals hout en turf laat komen uit steden buiten Zeeland. Dit is ook te verklaren vanuit het oogpunt van de ligging van het kasteel. Brabant kende een bosrijkere omgeving dan Zeeland. Daarnaast is turf een brandstof die uit de veengebieden in het Noorden komt. Ook andere goederen als lakens en stoffen komen niet uit Zeeland, maar onder meer uit Antwerpen. Bier, ijzerwaren, valken en vee worden eveneens voornamelijk buiten Zeeland gekocht. Al deze gegevens laten zien dat Frank niet enkel lokaal georiënteerd is geweest in zijn vraag naar goederen, maar dit betekent niet dat hij de lokale economie voorbij is gegaan. Dit blijkt uit de post 1457/58 waar de hofmeester van Frank met de vleeshouwer plaatselijk koeien gaat kopen, waarschijnlijk voor de vleesconsumptie. Ditzelfde geldt eveneens voor de aankoop van bier in de haven van Sint-Maartensdijk. Niet alleen plaatselijk maar ook in Zeeland zelf worden goederen aangekocht, zoals peper, safraan en mosselen. Mosselen zijn specifiek een Zeeuws product, maar peper en safraan zijn importgoederen die op de markt in Reimerswaal worden gehaald. Dit lijkt te impliceren dat delen van Zeeland een levendige handel moeten hebben gehad met internationale contacten. Wat betreft de aankoop van goederen blijkt uit de posten dat Frank zeker de plaatselijke economie in Sint-Maartensdijk niet voorbij is gegaan. Frank had tenslotte de mogelijkheid om al zijn goederen te kopen via zijn schipper Coppin Noyt die in een groot deel van het land aankopen kon doen met zijn schuit. Tevens wekt dit koopgedrag van Frank de suggestie dat hij een man was die niet onnodig kosten wilde maken om goederen te verkrijgen. Transport moest ook worden betaald, zo blijkt uit de posten van de betaling aan schipper Noyt en aan Willem 'en de Vriese' voor hun transportdiensten. Wat zegt dit dan over de verhouding van heer Frank met Sint-Maartensdijk? Het lijkt erop dat Frank zijn voordeel deed met de aanwezigheid van de plaatselijke economie. Waarschijnlijk kostten deze aankopen voor hem het minste geld, aangezien dit weinig tot geen transportkosten met zich meebracht. Dit kan worden geïnterpreteerd als zelfbelang. Hij heeft de plaatselijke economie niet direct nodig, omdat hij zijn goederen overal vandaan haalt, maar gebruikt het wel omdat dit weinig transportkosten met zich meebrengt en de plaats zelf genoeg heeft te bieden. Tevens laten de rekeningen zien dat Frank ook internationaal zijn betrekkingen heeft gehad, zoals blijkt uit de aankoop van Scandinavische valken en de aankoop van wijnen in Mechelen. Hieruit blijkt ook dat Frank een heer van stand moet zijn geweest die kwaliteit belangrijk vond. Zo laat hij een groot deel van zijn juwelen smeden bij een smid in Den Haag.⁸⁸

Ten aanzien van Sint-Maartensdijk kan op grond van de rekeningen en de secundaire literatuur worden gesteld dat het een dorp moet zijn geweest met goed lopende economie. De aanwezigheid van de haven en de daarmee verbonden handel vormt hiervoor een belangrijk argument. Frank heeft intensief gebruik gemaakt van deze haven als aankoopplaats van zijn goederen en als verbindingsplaats voor het transporteren van zijn goederen naar zijn andere huizen en kastelen, zo blijkt uit de rekeningen. Dit veronderstelt dat Sint-Maartensdijk was gebaat bij de aanwezigheid van het kasteel van heer Frank. Het is niet voor niets dat Alienora na de dood van heer Frank het dorpje stadsrechten heeft gegeven om tot meer economische bloei te komen, zo veronderstelt Cox.⁸⁹ Er lijkt hier sprake te zijn van een wederzijdse afhankelijkheid, die voor de inwoners van Sint-Maartensdijk sterker is dan voor Frank. Beide zouden zonder elkaar kunnen, maar dat zou voor Frank onder meer hogere transportkosten opleveren en voor Sint-Maartensdijk de vraag naar handel en transport doen afnemen.

⁸⁷ Of deze personen afkomstig waren uit Sint-Maartensdijk heb ik niet vast kunnen stellen.

⁸⁸ Ibidem, 166.

⁸⁹ Cox, Hebbende privilege van stede, 154, 159.

Ten aanzien van de tabel loon/arbeid kan worden afgeleid dat heer Frank niet aan Sint-Maartensdijk voorbij is gegaan. Een van de posten die hiertoe aanleiding geeft, is die van de dorsende boeren. Het is aannemelijk dat Frank deze boeren uit de omgeving heeft gehaald en niet van ver om transportkosten te besparen. Dit geldt ook voor de schippers in Sint-Maartensdijk die gebruikt worden voor het transport voor goederen. Frank lijkt dichtbij te halen wat hij dichtbij kan halen, zowel qua goederen als werknemers. Anderzijds laat de tabel zien dat Frank de voorkeur gaf aan bepaalde werknemers of dienstverleners. Dit blijkt uit de post van de wijngaardenier uit Mechelen en de smeden uit Den Haag. Met name bij de smeden valt op dat Frank in zijn leven veel bij deze goud- en zilversmeden heeft besteld.⁹⁰ Deze keuze laat zien dat hij niet afhankelijk is geweest van goud- en zilversmeden of wijngaardeniers in de buurt van zijn heerlijkheid Sint-Maartensdijk, maar dat hij bewust de keuze heeft gemaakt voor deze personen. Dit sluit niet uit dat er geen ruimte was voor specialiteit in zijn heerlijkheid. Integendeel, Sint-Maartensdijk blijkt in de 15^e eeuw een boekdrukker met de naam Pieter Werrecoren te hebben gehad. Deze drukker had in 1478 een boek uitgegeven met de titel *Der sielen troest*.⁹¹ Dit is zeer opmerkelijk, aangezien dit een van de weinige boeken is die voor de Reformatie is gedrukt in Zeeland.⁹² Of zijn aanwezigheid in Sint-Maartensdijk verband hield met de aandacht van Frank voor cultuur, zoals hierna besproken zal worden, valt niet eenvoudig te bewijzen. Als dit wel het geval is dan zou deze specialiteit afhankelijk zijn van de aanwezigheid van heer Frank.

Opmerkelijk is eveneens dat heer Frank voor het vertalen van een Latijns werk gebruik heeft gemaakt van de lokale schoolmeester Jan Keyl. Het is goed mogelijk dat ook deze schoolmeester de boekdrukker Werrecoren heeft gekend en later gebruik van hem heeft gemaakt. Deze Keyl moet een ontwikkeld man zijn geweest die kennis heeft gehad van de klassieke talen maar ook van medische zaken. Dit blijkt uit de post waarin hij door heer Frank naar Italië werd gestuurd om zijn medische kennis uit te breiden wat later uitmondde in de aanstelling tot lijfarts van heer Frank.⁹³ Uit de doctoraalscriptie van Rodenberg blijkt dat Frank gevoelig was voor de achtergrond van de personen die hij aanstelde in zijn netwerk van ambtenaren, maar ook cliënten.⁹⁴ Dit betekende dat voor heer Frank de sociale status van deze personen een belangrijk criterium vormde. Alhoewel er over de achtergrond van deze Keyl nauwelijks iets kan worden vastgesteld, is het opmerkelijk dat Frank zich heeft gericht tot lokale bewoners.⁹⁵ Ongetwijfeld zal hij deze schoolmeester persoonlijk hebben gekend en in hem potentie hebben gezien voor het vertalen van zijn boeken en voor de aanstelling tot lijfarts na zijn studie in Italië. Of deze relatie met Keyl meer inzicht geeft in de vraag naar wederzijdse afhankelijkheid is lastig vast te stellen. Keyl, als inwoner van Sint-Maartensdijk, was afhankelijk van heer Frank voor het vertalen en de reis naar Italië. Dit terwijl hij in de eerste instantie

⁹⁰ Arkenbout, *Frank van Borselen*, 166.

⁹¹ P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende eeuw en de eerste helft van der zeventiende eeuw* (Amsterdam 1943) 46. Het boekje is volledig bewaard gebleven en geeft veel inzicht in de vroege technieken van de boekdrukkunst. Het was het eerste werk dat Pieter gedrukt heeft; niet bekend is of hij meerdere werken heeft gedrukt.

⁹² Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, 46.

⁹³ Arkenbout, *Frank van Borselen*, 211.

⁹⁴ J. Rodenberg, *Een heer van stand: Frank van Borselen en de rol van zijn hovelingen en ambtenaren in zijn profilering als bovengewestelijk edelman in het Bourgondische landencomplex, 1436 – 1470* (Doctoraalscriptie Middeleeuwse Geschiedenis, Amsterdam 2006) 110.

⁹⁵ Keyl komt in de literatuur nog voor als de medicus die samen met Lenaert Willemszoon, rentmeester van Sint-Maartensdijk, in naam van de echtgenoot en voogd van Eleonora van Borsele, eigendommen op Walcheren verkocht aan Hendrik II van Borsele.

schoolmeester was in Sint-Maartensdijk.⁹⁶ Het is niet bekend of hij meerdere vertaalopdrachten heeft gehad of dat hij medische diensten verleende voor zijn aanstelling tot lijfarts. Dit is wel aannemelijk gezien het feit dat Frank hem voor beide zaken in dienst nam. Wel lijkt het voor de hand te liggen om te stellen dat Frank minder afhankelijk was van Keyl dan Keyl van hem; Frank had naast Keyl nog andere lijfartsen in dienst, zoals Van der Sluys.⁹⁷ Ook wordt in andere posten melding gemaakt van andere vertalers als Martijn van der Tollen.⁹⁸ Frank was dan niet zo zeer afhankelijk van Keyl, maar heeft wel veel gebruikt van zijn diensten gemaakt. In die zin kan er sprake zijn geweest van een wederzijdse afhankelijkheid.

Eveneens opmerkelijk is de post van vergoeding in de tabel medische kosten ten aanzien van de gebeten jongen door een varken van heer Frank. De houding van Frank om deze kosten te vergoeden zien we ook terug in andere posten die blijken geven van vergoedingen aan personen die werden verwond door zijn dieren, waaronder een hond en een reebok.⁹⁹ Dit geeft geen aanleiding tot het veronderstellen van een wederzijdse afhankelijkheid, maar lijkt wel te veronderstellen dat Frank de relatie tussen hem en de inwoners op waarde heeft geschat, ondanks de ongelijke sociale verhoudingen.¹⁰⁰

In alle hierboven besproken posten komt in de eerste plaats de ongelijke sociale verhouding naar voren tussen heer Frank en de inwoners van het dorp Sint-Maartensdijk. Heer Frank als een hoge edelman met zijn hoge positie binnen de adel van Zeeland stond qua status uiteraard niet gelijk aan de ingezetenen van de heerlijkheid. Hoewel in deze scriptie alle ingezetenen gemakshalve ook kunnen worden geschaard onder de noemer 'inwoners van het dorp Sint-Maartensdijk' veronderstelt dit niet dat in het dorp de sociale status van eenieder gelijk was, maar wel dat deze verschillende statussen van boeren, schoolmeester en andere vakmensen niet gelijk waren aan de sociale status van heer Frank. Ten aanzien van de wederzijdse afhankelijkheid op economisch gebied is dit lastiger vast te stellen. De besproken posten geven enerzijds aanleiding tot deze wederzijdse afhankelijkheid, maar de mate van de afhankelijkheid verschilt aan beide kanten. Uit de rekeningen blijkt dat Frank Sint-Maartensdijk niet per definitie nodig heeft, maar hij lijkt wel gebruik van het dorp en haar inwoners te maken, zover dit mogelijk is. Dit zou kunnen impliceren dat Frank Sint-Maartensdijk voornamelijk gebruik heeft voor zijn eigen belang, maar dit staat een veronderstelling van de wederzijdse afhankelijkheid niet weg. Voornamelijk het voorkomen van hoge transportkosten en de aanwezigheid van een lokale economie lijken een plausibele verklaring voor de economische verhouding met het dorp. Maar is deze verhouding te kenmerken als een afhankelijke verhouding? De posten van de rekeningen die inzicht geven in de economische relatie geven op het eerste gezicht niet blijken van een afhankelijke verhouding ten opzichte van Sint-Maartensdijk. Dit vanwege het feit dat er vele andere posten zijn die laten zien dat Frank vele middelen tot zijn beschikking heeft gehad die hem in staat hebben gesteld om zijn goederen zelfs buiten landgrenzen te halen. Wel kan worden gesteld dat wanneer er wordt gekeken vanuit een puur geld besparend oogpunt naar de keuze van Frank voor diensten en goederen uit Sint-Maartensdijk dat hij afhankelijk is van Sint-Maartensdijk. Zonder de lokale economie, zonder de lokale bevolking en zonder de lokale haven zou Frank veel meer kosten hebben gemaakt om zijn kasteel te laten functioneren. Dit laat, vanuit voornoemde

⁹⁶ Deze scriptie focust zich voornamelijk op de verhouding, maar dit laat niet onbenoemd dat deze schoolmeester meer aandacht verdient in een onderzoek naar onder meer de plaats en de betekenis van deze schoolmeester in het dorp Sint-Maartensdijk.

⁹⁷ Arkenbout, *Frank van Borselen*, 205-213.

⁹⁸ H. Wijsman, 'Frank van Borsele en boeken', in: E. den Hartog, E. Bult, R.M. Deuling, R.H.M. Immerseel en J.Veerman (red.), *Het kasteel te Sint-Maartensdijk en zijn bewoners* (Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland, Haarlem 2010) 115.

⁹⁹ Arkenbout, *Frank van Borselen*, 206.

¹⁰⁰ Dit is eveneens een kwestie op juridisch vlak.

gezichtspunt, de positie van het dorp zien. De aanwezigheid van het kasteel is van zeker economisch belang geweest voor het dorp. Zonder deze aanwezigheid zou kunnen gesteld worden dat Sint-Maartensdijk een minder florerende economie zou hebben gehad.

Kortom, of er sprake is van wederzijdse afhankelijkheid op economisch gebied is lastig vast te stellen. De rekeningen geven geen compleet beeld van de verhouding tussen beide partijen, ze laten wel zien dat er sprake was van een verhouding. Enerzijds lijken de rekeningen vanuit een economisch oogpunt te suggereren dat er sprake was van een afhankelijkheid aan de kant van Frank ten opzichte van Sint-Maartensdijk. Anderzijds lijkt het dorp afhankelijk te zijn van heer Frank en zijn keuze voor diensten en goederen uit Sint-Maartensdijk voor het functioneren van zijn kastelen en hoven, niet in het minste het slot in Sint-Maartensdijk. Zonder heer Frank en zijn kasteel lijkt het aannemelijk dat vanuit economisch oogpunt Sint-Maartensdijk er minder goed voor zou hebben gestaan. Dit vanwege het feit dat het zwaartepunt van de economie lag bij scheepvaart, handel en visserij.¹⁰¹ Het is lastig om te stellen dat beide zonder elkaar zouden hebben gekund. Voor heer Frank lijkt dit eenvoudiger te stellen, omdat hij meerdere middelen tot zijn beschikking had om zijn kastelen en hoven te onderhouden. Voor Sint-Maartensdijk is dit minder eenvoudig te stellen, aangezien het niet gaat om een grote havenstad waar verschillende opdrachtgevers aan gelieerd zijn. Een wederzijdse afhankelijkheid op economisch gebied valt te beargumenteren, maar de invalshoek is daarbij van groot belang. De mate van afhankelijkheid speelt hierbij eveneens een grote rol. Vaststaat is wel dat heer Frank handig gebruikt heeft gemaakt van zijn heerlijkheid Sint-Maartensdijk en dat Sint-Maartensdijk was gebaat bij heer Frank als opdrachtgever voor diensten en koper van goederen.

¹⁰¹ Van Steensel, 'De middeleeuwse heren en vrouwen', 13; Unger, 'De keuren van Sint-Maartensdijk', 10.

De religieuze verhouding

In dit hoofdstuk zal het gaan over de verhouding tussen heer Frank en zijn heerlijkheid Sint-Maartensdijk op religieus vlak. De verschillende termen die in het voorgaande hoofdstuk werden gebruikt voor de verzamelterm heerlijkheid blijven in deze deelvraag gehandhaafd. De vraag naar de ongelijke sociale verhoudingen is in de vorige deelvraag aan bod gekomen en laat zien dat er sprake was van een ongelijke sociale verhouding tussen heer Frank en Sint-Maartensdijk. Dit vanwege het feit dat er aan de ene kant sprake is van een hoge edelman en aan de andere kant sprake is van inwoners van het dorp, die wat de sociale status betreft onder de edelman staan. Of er sprake is van wederzijdse afhankelijkheid op religieus gebied tussen heer Frank en zijn heerlijkheid Sint-Maartensdijk is op het eerste gezicht lastig vast te stellen. In de rekeningen zijn verschillende posten te vinden die inzicht geven in een mogelijke verhouding tussen heer Frank en Sint-Maartensdijk. Of deze verhouding een wederzijdse afhankelijkheid behelst, zal in deze deelvraag worden beantwoord. De vraag ten aanzien van afhankelijkheid op religieus gebied zal zich voornamelijk toespitsen op de Maartenskerk in Sint-Maartensdijk en het functioneren van deze kerk. Dit omdat de uitgaveposten hier grotendeels betrekking op hebben. Allereerst zullen in dit hoofdstuk enkele gegevens uit de secundaire literatuur worden beschreven. Vervolgens worden de relevante uitgavenposten van de rekeningen beschreven. Tot slot zal worden ingegaan op de vraag of er sprake was van een wederzijdse afhankelijkheid op religieus gebied.

Naast Arkenbout noemen ook andere auteurs op basis van deze rekeningen relevante gegevens ten aanzien van Franks handelingen op religieus gebied.¹⁰² Zo vermeldt Van Steensel dat Frank de parochiekerk van Sint-Maartensdijk in 1428/1429 had verheven tot kapittelkerk met een deken en tien kanunniken.¹⁰³ Volgens Jan Kuys voerde hij hiermee de laatste wil van zijn vader uit, zo blijkt uit de stichtingsakte van 23 juni 1428.¹⁰⁴ Rodenberg meent dat de deken van het kapittel van de Maartenskerk Mr. Jan Brand moet zijn geweest.¹⁰⁵ Deze Jan was in 1444 kanunnik in dit kapittel, maar werd na zijn studie in Orléans tot deken benoemd en vanaf 1456 raadsheer van Frank.¹⁰⁶ Den Hartog vermeldt dat Frank in 1435 nog twee kanunniken heeft toegevoegd aan het kapittel en dat hij verder bouwde aan de Maartenskerk.¹⁰⁷ Ook heeft Frank onder meer de goederen en de inkomsten van de kerk, de vicariën en de Maartenskapel bij de kerk aan dit kapittel heeft geschonken.¹⁰⁸ Volgens Rodenberg en Den Hartog is het deze kerk geweest waar Frank is

Figuur 5 Gedenksteen voor kanunnik Adriaen Janszoon van Steeland (1470) in de Sint-Maartenskerk. Hij was onderdeel van het kapittel in de Maartenskerk. Foto gemaakt door Chis Booms. (Medieval Memoria Online, Universiteit Utrecht 2015).

¹⁰² Den Hartog, 'De hofhouding van Jacoba', 128.; Van Steensel, 'De middeleeuwse heren en vrouwen' 7-23; Rodenberg, Een heer van stand, 5-130.

¹⁰³ Van Steensel, *De middeleeuwse heren en vrouwen*, 14.; Een kapittel is een geestelijke gemeenschap of een bestuurscollege.

¹⁰⁴ Jan Kuys, *Repertorium van collegiale Kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Hilversum 2014) 258.

¹⁰⁵ Rodenberg, Een heer van stand, 110.

¹⁰⁶ H. de Ridder-Symoens, C.M. Ridderikhoff en D. Illmer (red.), 'Biographies des étudiants I 1444-1515' in: *Premier livre des procureurs 1444-1526* (Leiden 1978), 8, 88-90.

¹⁰⁷ Den Hartog, 'De hofhouding van Jacoba', 128.

¹⁰⁸ Noot 297 bij Den Hartog, 'De hofhouding van Jacoba kastelen'; Jan Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels*, 258; Vicariën: afgezonderd vermogen met opbrengst voor het levensonderhoud van de priesters.

getrouwd met Jacoba van Beieren in 1434.¹⁰⁹ En met Kuys en Arkenbout veronderstellen zij dat Frank is begraven in de Maartenskerk.¹¹⁰ Jacoba daarentegen werd na haar dood bijgezet in de hofkapel in Den Haag in tegenstelling tot haar laatste wil. Hierin stond namelijk dat zij de wens had om haar graf in Sint-Maartensdijk te hebben.¹¹¹ Uit de rekeningen na de dood van Frank blijkt de deken en kanunniken dagelijks meerdere zielmissen lazen ter memorie van Jacoba en Frank.¹¹² Rodenberg noemt daarbij dat ook zo'n driemaal per dag voor Franks zielenheil werd gebeden.¹¹³

In de volgende twee tabellen zijn de relevante posten uit de rekeningen ten aanzien van Franks uitgaven op religieus gebied opgenomen en beschreven. De eerste tabel heeft voornamelijk betrekking op de uitgaven ten aanzien van de Maartenskerk. De tweede tabel gaat over de schenkingen van heer Frank, die een religieus karakter lijken te hebben. De posten worden beschreven in hedendaags taalgebruik. Ten aanzien van onbekende data van posten is in de tabel bij de kolom 'datum van uitgave' onbekend gehanteerd. Vaststaat is dat deze uitgaven gedaan zijn in de tijdsperiode 1437-1470, omdat de rekeningen op deze periode betrekking hebben. De term 'religieuze uitgaven' heeft voornamelijk betrekking op uitgaven van heer Frank die religieuze doelen steunden of bewerkstelligden en veronderstelt dat de uitgave was gebaseerd op religieuze motieven.

Categorie ten aanzien van religieuze uitgaven

Jaar uitgave	Beschrijving van uitgave
1437-1470	Betaling van de vier <i>choralen</i> (koorzangers/koorknappen) in de Maartenskerk te Sint-Maartensdijk per elke dag dat 'zij ter core gegaen' zijn. ¹¹⁴
1437-1470	Schenking van offergeld voor de kerstmis, de 'onze vrouwenmis' en de hoogmis. (Ongeacht waar heer Frank resideerde, schonk hij dit geld aan de kerken in Den Haag, Brielle, Sint-Maartensdijk of elders.) ¹¹⁵
13 mei 1440	Uitgaven aan de kerkmeester te Sint-Maartensdijk Willem Heinrixzoon 'die kerck doet tymmeren, overmits mijn lieve heer den eersten steens onder dede leggen'. ¹¹⁶
1455	Aankoop zwarte kap voor Copkin van der Broeck de <i>choraal</i> te Sint-Maartensdijk. Eveneens een betaling aan Jacob Janszoon, zangleraar in Den Haag, voor zangles aan Copkin. ¹¹⁷
24 juli 1458	Afgifte van goudstukken aan Copkin om naar Parijs te reizen om daar zich te scholen. ¹¹⁸
1 november 1458	Schenking van gebrandschilderd glas aan de nieuwe kapel van Onze Lieve Vrouwe van Bethleen in Sint-Maartensdijk. ¹¹⁹

¹⁰⁹ Rodenberg, Een heer van stand, 17; Den Hartog, 'De hofhouding van Jacoba, 139.

¹¹⁰ Van Steensel, 'De middeleeuwse heren en vrouwen, 14.; Rodenberg, Een heer van stand, 6; Jan Kuys, *Repertorium van collegiale Kapittels*, 258.

¹¹¹ Den Hartog, 'De hofhouding van Jacoba, 128.

¹¹² Van Steensel, 'De middeleeuwse heren en vrouwen, 14.

¹¹³ J. Rodenberg, Een heer van stand, 6.

¹¹⁴ Arkenbout, *Frank van Borselen*, 123.

¹¹⁵ Ibidem, 97.

¹¹⁶ Ibidem, 125.

¹¹⁷ Ibidem, 124-125.

¹¹⁸ Ibidem, 125.

¹¹⁹ Ibidem, 171, 176.

20 december 1458	Opdracht aan meester Jacob Tick voor een aan de heer Frank opgedragen mis <i>in discant</i> (meerstemmigheid). ¹²⁰
1459/60	Ter beschikking stelling van een huis voor de koster Willem de Grone om met de <i>choralen</i> in te wonen. ¹²¹
1464	Uitgave voor een meerstemmige mis met twee liederen geschreven door meester Jacob Tick.
1468	Uitgave ten aanzien van Hereneken en Adryaen, beiden geboren in Gent, die <i>choralen</i> zijn geweest in Sint-Maartensdijk, maar hun stemmen hebben verloren. ¹²²

Categorie schenking

Jaar uitgave	Beschrijving van uitgave
1437-1470	Schenking van gebakken broden op Kerstavond aan de armen van Sint-Maartensdijk. ¹²³
1439/40	Schenking van twee jachthonden aan de bisschop van Utrecht 'op bevel van mijnheer in Sint-Maartensdijk'. ¹²⁴
1457/1458	Een vorm van schenking: schoenen die worden gekocht en geschonken aan zeven man personeel. ¹²⁵
16 november 1461	Schenking van een zwarte hengst door heer Frank aan de bisschop van Keulen verricht door Jacob Fourier. ¹²⁶

De posten in de tabel met religieuze uitgaven lijken te impliceren dat heer Frank de Maartenskerk en de verbonden personen daarmee van waarde heeft geacht. Wat duidelijk naar voren komt in de uitgaven is dat Frank veel heeft geïnvesteerd in de Maartenskerk. Of dit in verhouding is met zijn uitgaven ten opzichte van andere kerken wordt in het midden gelaten, omdat een dergelijk onderzoek buiten de omvang van deze scriptie valt. De uitgavenposten met name ten aanzien van het kapittel en de daarmee verbonden uitgaven laten zien dat Frank veel zorg heeft besteed aan dit kapittel en het functioneren ervan. Dit blijkt onder meer uit de uitgaven die gedaan zijn ten aanzien van scholing (zoals aan Copkin), kleding en huisvesting. Ook de financiële 'nazorg' aan de twee *choralen* Hereneken en Adryaens na hun diensttijd is hierbij opmerkelijk. Tevens is de keuze voor Jan Brand als deken van het kapittel een opmerkelijke keuze. Deze Brand had een degelijke opleiding genoten en werd na deze aanstelling al snel raadsheer. Hieruit lijkt te volgen dat Frank het aanzien van het kapittel van belang heeft geacht. Ook de schenkingen die hij deed aan de kerk, zoals de goederen en inkomsten van de kerk, de vicariën en de Maartenskapel aan het kapittel getuigen van een grote daad.¹²⁷ Uit de posten blijkt ook dat Frank opdracht heeft gegeven voor de bouw aan de kerk en dat hij glasschilderingen heeft geschonken. Jan Kuys noemt dat heer Frank zelfs

¹²⁰ Ibidem, 123.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Ibidem, 124.

¹²³ Ibidem, 97.

¹²⁴ Ibidem, 80.

¹²⁵ Ibidem, 120.

¹²⁶ Ibidem, 117.

¹²⁷ Jan Kuys, *Repertorium van collegiale Kapittels*, 258.

Filips de Goede een verzoek deed om een glasraam te schenken, wat Filips in 1452 ook heeft gedaan.¹²⁸ Hieruit blijkt Franks betrokkenheid op de kerk. Dit blijkt ook uit gegevens uit zijn persoonlijke leven. Hij is, naar waarschijnlijkheid, in deze kerk getrouwd en begraven. De band die hij met deze kerk moet hebben gehad, lijkt er een van grote waarde te zijn geweest. Alhoewel de motieven voor de schenkingen en uitgaven niet uitgebreid worden besproken, moet hier wel rekening mee worden. Zo werd volgens Damen geschonken vanuit een combinatie van status, macht en religie.¹²⁹ Een andere visie op het doen van uitgaven en schenkingen wordt bekeken vanuit het *do ut des*: geven om te krijgen.¹³⁰

Wat de schenkingen betreft, kan worden gesteld dat Frank ook de armen in Sint-Maartensdijk niet is vergeten. Als dit kan worden gezien als een daad van barmhartigheid, dan lijkt dit te laten zien dat deze daad voortkwam uit Franks statuspositie.

Hoewel, de post van schenking ten aanzien van schoenen voor zijn personeel eerder lijkt te duiden op de schenking van een genereus man die goed voor zijn personeel zorgt. Dit beeld lijkt zich door te zetten in de post in het vorige hoofdstuk waar de medische kosten aan de gebeten jongen werden vergoed.¹³¹ In de posten valt ook op dat heer Frank schenkingen doet aan bisschoppen van belangrijke steden als Utrecht en Keulen. Als de schenkingen aan Sint-Maartensdijk en de uitgaven die hij doet aan de kerk en het functioneren ervan in het licht van deze schenkingen aan de bisschoppen worden geplaatst, dan moet Sint-Maartensdijk voor hem van een zeker belang zijn geweest.

Maar wat zeggen al deze uitgaven en schenkingen nu over de wederzijdse afhankelijkheid? In de eerste plaats passen deze uitgaven en schenkingen volgens Damen in het plaatje van de combinatie van status, macht en religie en volgens Van Bueren in de etaleren van devotie, armenzorg en verfraaiing van een kerkgebouw.¹³² Verondersteld zou kunnen worden dat heer Frank niet enkel religieuze motieven heeft gehad ten aanzien van deze uitgaven en schenkingen. Wanneer deze constatering in het midden wordt gelaten, blijft de vraag naar de afhankelijkheid open. Dit is een lastige vraag, maar hoeft niet onbeantwoord te blijven. Zoals hierboven is gesteld heeft heer Frank een sterke relatie gehad met Sint-Maartensdijk. Onder meer zijn waarschijnlijke graf in Sint-Maartensdijk spreekt hiervan. Van Steensel noemt hierbij dat de begraafplaats van de edelen nauw verbonden was met de ligging van het stamgoed.¹³³ Dat Franks lichaam, met uitzondering van zijn hart en nieren, werd begraven in de Maartenskerk bevestigt dit. Vanuit dit punt zou verondersteld kunnen worden dat Frank afhankelijk was van zijn stamgoed Sint-Maartensdijk. Dit was tenslotte de

Figuur 6 Het rechterdeel van het gebouw is de kapel van Floris van Borsele waar hij ook ligt begraven. (1422). (Beeldbank cultureel erfgoed).

¹²⁸ Jan Kuys, *Repertorium van collegiale Kapittels*, 261.

¹²⁹ M. Damen, 'Vorstellijke vensters. Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8 (2005) 140-200.

¹³⁰ M. Damen, 'Vorstellijke vensters.', 140, 141.

¹³¹ Zie noot 75.

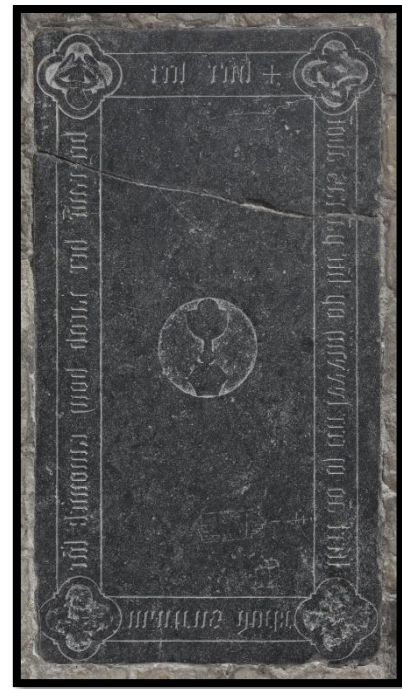
¹³² T. van Bueren, (met bijdragen van) W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (Turnhout 1999) 62,81,127.

¹³³ Van Steensel, 'De middeleeuwse heren en vrouwen', 14.

heerlijkheid die zijn vader van de graaf had verkregen en vervolgens tot stamgoed maakte van de familie Van Borsele. Het lijkt erop dat Frank, als eerste man van de familie, de eer en het aanzien van de familie hoog wilde houden. Dit zou in Franks geval een afhankelijkheid veronderstellen van Sint-Maartensdijk. Het gaat hier wel om een ruime manier van de afhankelijkheid interpreteren en is niet geheel sluitend, omdat Frank ten aanzien van zijn uitgaven en schenkingen de keuze had voor meerdere heerlijkheden met kerken. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij in de periode 1437-1469 vele glasschenkingen heeft gedaan aan verschillende kerken in zijn gewesten, zodat er zelfs van een gewoonte kan worden gesproken.¹³⁴ Maar blijkbaar liet hij zijn stamgoed niet los, wat zou kunnen worden opgevat als een afhankelijkheid aan zijn stamgoed op grond van familiebanden. Deze relatie met zijn stamgoed wordt bevestigd door wat Jan Kuys schrijft dat Frank zich, nadat hij na de dood van Jacoba in Brielle is gaan wonen, zich nog 'intensief bezighield met de kerk in het kapittel van Sint-Maartensdijk'.¹³⁵ Daarnaast kan worden gesteld dat Sint-Maartensdijk een zodanig aanzien heeft gehad dat Frank niet aan haar voorbij kon gaan gezien zijn eigen hoge sociale status.¹³⁶ Dit zou een afhankelijkheid van Frank kunnen veronderstellen ten aanzien van het aanzien van Sint-Maartensdijk. Onder meer de aanwezigheid van een boekdrukker lijkt dit te bevestigen.

Waarom zou een drukker zich vestigen in een nietsbetekenend dorp/stad?¹³⁷ Daarnaast kan worden gesteld dat Frank als individu afhankelijk is geweest van de kerk gezien zijn eigen zielenheil. Dit zou bevestigd kunnen worden vanuit het feit dat Frank verschillende keren op het kasteel in Sint-Maartensdijk is verbleven. Voor zijn zielenheil was hij in die tijd afhankelijk van de Maartenskerk. Dit zou kunnen veronderstellen waarom hij zoveel heeft geïnvesteerd in de Maartenskerk. In lijn met deze redenering kan worden gesteld dat Frank zich verantwoordelijk voelde voor het zielenheil van de ingezetenen van de heerlijkheid. Vanuit dit oogpunt zou hij ook de investeringen hebben gedaan. De inwoners van Sint-Maartensdijk zouden op hun beurt aanwezig kunnen zijn geweest bij de zielmissen die gehouden werden voor Frank.

Vanuit het oogpunt van Sint-Maartensdijk kan eenvoudiger worden vastgesteld dat er een afhankelijkheid ten opzichte van heer Frank aanwezig is geweest. Zonder heer Frank als een belangrijke geldschieter was er waarschijnlijk geen sprake geweest van een kapittelkerk in Sint-Maartensdijk en zou de kerk niet verder zijn uitgebouwd. Om een kapittel te stichten, moest men tenslotte vermogend zijn. Dit zou betekenen dat de missen niet muzikaal ondersteund zouden worden door koorheren en koorknapen. Eveneens zou dit betekenen dat er geen muzikale

Figuur 7 Grafzerk van de kanunnik Jacob Bom (1484) in de Maartenskerk met miskelk in het midden en vierpassen met de evangelistensymbolen. (Beeldbank cultureel erfgoed).

¹³⁴ A.A. Arkenbout, 'De Heren van Voorne als opdrachtgevers van 15de eeuwse glasschilderkunst', in: *Rotterdams Jaarboekje* (1967) 121-123.

¹³⁵ Jan Kuys *Repertorium van collegiale Kapittels*, 258.

¹³⁶ Om dit hard te kunnen maken, zou er een vergelijkende studie moeten worden gedaan naar Franks uitgaven aan kerken.

¹³⁷ Het is niet bekend of Werrecoren zich heeft gevestigd in Sint-Maartensdijk of dat hij daar geboren is. Feit is wel dat hij zijn eerste boek uitgaf in 1478 toen, volgens Cox, het dorp stadsrechten had verkregen. Stel hij was in Sint-Maartensdijk geboren, kan de vraag worden gesteld: waarom was hij dan hier gebleven?

opdrachten zouden worden uitgevoerd voor dit kapittel. Ook zou er zonder heer Frank geen sprake zijn van glasschilderingen, tenzij rijke inwoners in het dorp hiervoor hadden gezorgd. Ook het functioneren van de kerk na de uitgaven en schenkingen bleef in zekere mate afhankelijk van heer Frank. Zie hiervoor de post van het geld voor de (hoog)missen en de bekostiging van opleiding en kledij van het kapittel. Al deze uitgaven en schenkingen waren naast Frank ook in het belang van de inwoners. Daarnaast zou Sint-Maartensdijk waarschijnlijk minder aanzien hebben gehad; de kerk had tenslotte in de late Middeleeuwen en voor de Reformatie een belangrijke plaats in de gemeenschap.¹³⁸

Kortom, was er sprake van wederzijdse afhankelijkheid? Voorop blijft staan dat dit op religieus gebied lastig is vast te stellen, aangezien de motieven niet onderzocht zijn (en lastig kenbaar zijn). Wel zijn kunnen er redenen worden gegeven om dit aan te nemen. De rekeningen lijken in ieder geval te impliceren dat Sint-Maartensdijk van belang is geweest voor heer Frank. Als de uitgaven en de schenkingen in een breder licht van zijn andere heerlijkheden en zijn veronderstelde banden met bisschoppen worden geplaatst, dan zijn deze opmerkelijk. Veronderstellen deze posten in de rekeningen een afhankelijkheid van het aanzien van zijn heerlijkheid? Hij was tenslotte een hoog geplaatste edelman. Dat is mogelijk, maar een onderzoek naar het aanzien van Sint-Maartensdijk heeft naar mijn weten niet plaatsgevonden, zodat dit lastig is vast te stellen. Het feit dat Sint-Maartensdijk een stad werd, kan hier wel naar verwijzen. Wat verder een afhankelijkheid lijkt te suggereren is de persoonlijke band die Frank heeft gehad met Sint-Maartensdijk. Dit blijkt onder meer uit zijn waarschijnlijke huwelijksbevestiging in de Maartenskerk en het graf zijn ouders, Floris van Borsele en Oede van Boutersem, en de keuze voor zijn graf in Sint-Maartensdijk.¹³⁹ Deze persoonlijke band lijkt vooral te berusten op de Maartenskerk als religieus centrum van het dorp Sint-Maartensdijk. Deze redenering zou ook kunnen volgen of verklaard kunnen worden vanuit het oogpunt van Franks stamgoed. Frank heeft de heerlijkheid Sint-Maartensdijk uit de erfenis van zijn vader verkregen. Deze heerlijkheid werd het stamgoed van de familie. Waarschijnlijk heeft dit veel waarde gehad voor Frank, wat kan worden teruggezien in de hierboven besproken posten. Deze relatie van Frank met het stamgoed kan worden gezien als een afhankelijkheid aan het stamgoed op historische en familiere gronden. Het gaat dan om dezelfde afhankelijkheid waarop de persoonlijke band zich baseert. Daarnaast zou de afhankelijk gebaseerd kunnen zijn op het belang van zijn eigen zielenheil en zijn verantwoordelijkheid voor het zielenheil van de ingezetenen van zijn heerlijkheid. Vanuit deze redeneringen, zou gesteld kunnen worden gesteld er sprake was van een wederzijdse afhankelijkheid op religieus gebied.

Figuur 8 Graftombe van Floris van Borsele (1422) en Oede van Boutersem (1420). Of Frank van Borsele (1470) hier eveneens werd bijgezet, is niet zeker. (Beeldbank cultureel erfgoed)

¹³⁸ Na de Reformatie was dit eveneens zo, maar er was minder tot geen aandacht bij de protestanten voor glasschilderingen en missen.

¹³⁹ Oede van Boutersem wordt ook wel Oede van Bergen genoemd. Ze was erfvrouw van Bergen op Zoom.

Conclusie

Zoals in de inleiding is aangegeven, is deze scriptie geschreven vanuit het thema: de verhouding tussen de adel en de ingezetenen van een heerlijkheid in de late Middeleeuwen. Aan de hand van de casusstudie die betrekking had op Frank van Borselen en zijn heerlijkheid Sint-Maartensdijk is het thema ingevuld. In antwoord op de hoofdvraag kan worden gesteld dat de verhouding tussen Frank en Sint-Maartensdijk er een was die kan worden gekenmerkt als een wederzijdse afhankelijke verhouding in een ongelijke sociale verhouding. Ten aanzien van de relatie op economisch gebied kan worden gesteld dat Frank niet per definitie Sint-Maartensdijk nodig had, omdat de rekeningen blijken te geven van verschillende posten die laten zien dat Frank zeker zijn economische (internationale) netwerken heeft gehad. Dit sluit niet uit dat Frank de lokale economie is voorbijgegaan. Dit blijkt uit verschillende posten die betrekking hebben op Sint-Maartensdijk. Vanuit een economisch oogpunt kan worden gesteld dat Frank, om zijn kasteel draaiende te kunnen houden, de plaatselijke economie heeft gebruikt om onder meer transportkosten te besparen. Daarnaast was Sint-Maartensdijk een plaats die zeker een niet te veronachtzamen economie had. Het dorp had door de haven toegang tot de zee en maakte hier gebruik van door handel te drijven. De haven was een verbindingsplaats voor transport van goederen vanuit Zeeland naar onder meer Bergen op Zoom. Dat Frank hier gebruik van heeft gemaakt, volgt meerdere malen uit de rekeningen. In de secundaire literatuur wordt het dorp zelfs aangeduid als een economisch groeiend dorp met een distributie functie ten aanzien van Frank: vanuit Sint-Maartensdijk transporteerde Frank vele goederen naar zijn andere kastelen en hoven. Aan de andere zijde heeft Sint-Maartensdijk veel baat gehad bij de aanwezigheid van heer Frank en zijn kasteel. De aanwezigheid van het kasteel zorgde voor een stimulans van de plaatselijke economie, zowel voor de boeren, ambachtslieden (zoals de vleeshouwer), schippers en handelaren. Kortom, beide waren afhankelijk van elkaar. Niet dat zij niet zonder elkaar konden, maar wel dat de afwezigheid van een van beide zou leiden tot mindere economische positie.

Ten aanzien van de wederzijdse afhankelijkheid op religieus gebied geldt dat het een lastig gebied is om een afhankelijkheid op het eerste gezicht vast te stellen. Toch kan worden verondersteld dat deze wel aanwezig was. Zo lijkt dat Frank familiale, historische en persoonlijke banden heeft gehad met Sint-Maartensdijk. De banden zouden onder meer zijn gestoeld op het bouwen van de kerk naar de wens van zijn vader Floris en de aanwezigheid van het graf van zijn beide ouders in de kerk. Daarnaast was de heerlijkheid Sint-Maartensdijk het stamgoed van de familie Van Borsele. Tevens kan worden verondersteld dat Frank zijn zielenheil en dat van de ingezetenen van de heerlijkheid belangrijk heeft gevonden, gezien de investeringen in en schenkingen aan de kerk. Ten aanzien van de inwoners kan worden gesteld dat zij voor hun zielenheil indirect afhankelijk waren van onder meer de uitgaven en de schenkingen die Frank deed aan de kerk. Niet dat zij volledig afhankelijk waren van Frank ten aanzien van de bouw van de kerk voor hun zielenheil, want een kapel was reeds aanwezig. Daarnaast hebben de uitgaven en de schenkingen waarschijnlijk het aanzien van het dorp Sint-Maartensdijk verhoogd, aangezien de kerk een belangrijke functie had in de samenleving van de Middeleeuwen. Kortom, ook op religieus gebied kan de wederzijdse afhankelijkheid worden verondersteld. Zij het eveneens met de kanttekening dat zij op religieus gebied zonder elkaar zouden kunnen. Frank had tenslotte meerdere heerlijkheden en Sint-Maartensdijk zou de beschikking kunnen hebben gehad over de parochiekerk. Hoewel bovenstaande conclusies zijn gebaseerd op interpretatie van de rekeningen en gegevens uit secundaire literatuur, zijn ze aannemelijk. Wanneer er zou worden uitgegaan van een enge benadering van afhankelijkheid, één die veronderstelt dat beide partijen volstrekt niet zonder elkaar hadden kunnen bestaan, dan zou dit in de onderzochte casus tot geen positieve uitkomst hebben geleid.

Om tot een verdere uitdieping en uitwerking te komen van het thema is het raadzaam om een vergelijkende studies te doen naar de edelen als de graven van Blois en de heerlijkheden Putten en Strijen waarvan de rekeningen eveneens nog zijn in te zien. Daarnaast kan onderzoek worden gedaan naar de verhouding tussen de adel en de ingezetenen van de heerlijkheden in Vlaanderen, aangezien de situatie in Vlaanderen gelijkenissen heeft met die van Zeeland. Door dergelijke casuïstische en vergelijkende onderzoeken kan een meer completer beeld ontstaan van de verhouding. Tevens zou op basis van de rekeningen van heer Frank onderzoek gedaan kunnen worden naar het leven van Frank. Leefde hij zuinig of had hij feest na feest? Bekommerde hij zich niet om de ingezetenen van zijn heerlijkheden of juist wel? Ook zou een onderzoek naar de inkomsten van heer Frank op basis van de rekeningen kunnen worden gedaan. Tevens zou de ontwikkeling van het dorp en later de stad Sint-Maartensdijk ten opzichte van haar latere heren/vrouwen onderwerp van onderzoek kunnen zijn, zeker gezien het feit dat deze heerlijkheid in handen van de Oranjes komt te liggen. Naast dit onderzoek zou een vergelijkende studie gedaan kunnen worden op basis van de rekeningen naar de verschillen en overeenkomsten tussen de heerlijkheden van Frank onderling. Eveneens zou onderzoek naar het contrast tussen heerlijkheden en 'manors' en/of horigen voor dit scriptieonderzoek van waarde kunnen zijn gezien het internationaal perspectief. Kortom, er valt genoeg te onderzoeken.

Nawoord

Wanneer ik terugkijk op dit onderzoek kunnen zeker enkele kritische noten geplaatst te kunnen worden. Onder meer het niet volledig kunnen lezen van de rekeningen en het onderzoek in plaats daarvan te baseren op de posten van de rekeningen in het boek *Frank van Borsele*, is er een van. Ook het niet volledig kunnen uitwerken van een concept op basis van de bestaande literatuur is een kritische noot. Daarnaast is de omvang van dit onderzoek te groot geweest voor een scriptie van 7,5 ECTS, maar mijn grote interesse en motivatie heeft mij ervan niet kunnen weerhouden om dit onderzoek uit te voeren. Ook ben ik van mening dat de rekeningen veel meer wetenschappelijke aandacht verdienen. Toch hoop ik met mijn scriptie een aanzet gegeven te hebben tot het doen van meer onderzoek in dit fantastische onderzoeksveld. Er valt nog veel te onderzoeken wat kan leiden tot meer inzicht in de verhouding tussen de adel en hun heerlijkheden en hun beider plaats in de ontwikkelingen in de geschiedenis. Ik wil tot slot niet nalaten mijn scriptiebegeleider te danken voor zijn gedegen sturing bij het onderzoekproces. Zonder goede begeleiding was het onderzoek een stuk lastiger geweest.

Literatuurlijst

Bronnen

Nationaal Archief, Den Haag, 3.01.27.02, Grafelijkheidsrekenkamer/Rekeningen, 1437-1470, inventarisnummers 5579-5616.

Nationaal Archief, Den Haag, 3.01.27.02, Grafelijkheidsrekenkamer/Rekeningen, 1437-1470, inventarisnummer 5584, Rekening van Jan de Zadeleer.

Nationaal Archief, Den Haag, 3.01.27.02, Grafelijkheidsrekenkamer/Rekeningen, 1458-1459, inventarisnummer 5614, Rekening van Bertelmeeuw Jansz. de Coc.

Nationaal Archief, Den Haag, 3.01.27.02, Grafelijkheidsrekenkamer/Rekeningen, 1437-1470, inventarisnummer 5615, Rekening van kleine uitgaven en proviand en anderszins.

Nationaal Archief, Den Haag, 3.01.27.02, Grafelijkheidsrekenkamer/Rekeningen, 1459-1460, inventarisnummer 5616, Rekening van Jan Ruigrok.

Literatuur

Arkenbout, A.A. 'De Heren van Voorne als opdrachtgevers van 15de eeuwse glasschilderkunst', *Rotterdams Jaarboekje* (1967) 121-138.

Arkenbout, A.A., 'Frank van Borselen als opdrachtgever van de Haagse goud- en zilversmeden Heynric en Anthonis van Groesbeke', *Oud Holland* 83 (1968) 3, 143-156.

Arkenbout, A.A., *Frank van Borselen. Het dagelijkse leven op zijn hoven in Zeeland en het Maasmondgebied* (Rotterdam 1994).

Bueren, T. van, (met bijdragen van) W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (Turnhout 1999).

Cox, J., *Hebbende privilege van stede. De verlening van stadsrechtprivileges in Holland en Zeeland, 1200-1600* (Proefschrift, Leiden 2011).

Damen, M., 'Vorstelijke vensters. Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8 (2005) 140-200.

Hartog, E. den, E. Bult, R. M. Deuling, R.H.M. Immerseel en J. Veerman (red.), *Het kasteel te Sint-Maartensdijk en zijn bewoners* (Haarlem 2010).

Hartog, E. den, 'Hofhouding van de Jacoba of hofhouding van de duivel?', in: E. Den Hartog, E. Bult, R.M. Deuling, R.H.M. Immerseel en J. Veerman (red.), *Het kasteel te Sint-Maartensdijk en zijn bewoners* (Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland, Haarlem 2010) 127-152.

Hollestelle, A., *Geschiedkundige beschrijving van Tholen en Omstreken* (Middelburg 1897).

Janse, A., *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001).

Kuys, Jan, *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Hilversum 2014).

Meertens, P.J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende eeuw en de eerste helft van der zeventiende eeuw* (Amsterdam 1943).

Rodenberg, J., Een heer van stand: Frank van Borselen en de rol van zijn hovelingen en ambtenaren in zijn profilering als bovengewestelijk edelman in het Bourgondische landencomplex, 1436 – 1470 april 2006. (Doctoraalscriptie Middeleeuwse Geschiedenis, Amsterdam 2006).

Steensel, A. van, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum 2010).

Steensel, A. van, 'De middeleeuwse heren en vrouwen van Sint-Maartensdijk', in: E. Den Hartog, E. Bult, R.M. Deuling, R.H.M. Immerseel en J.Veerman (red.), *Het kasteel te Sint-Maartensdijk en zijn bewoners* (Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland, Haarlem 2010) 7-23.

Unger, W.S., 'De keuren van Sint-Maartensdijk', in: *Verslagen en mededelingen der Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oude Vadelandsche Recht* 10 (1946) 117-137.

Vries, Peer, 'De vroegmoderne staat: een analyse', in: *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 9 (1993) 7.

Wijsman, H., 'Frank van Borsele en boeken', in: E. den Hartog, E. Bult, R.M. Deuling, R.H.M. Immerseel en J.Veerman (red.), *Het kasteel te Sint-Maartensdijk en zijn bewoners* (Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland, Haarlem 2010) 105-126.